

ГОНЧАРНИЙ КОД В ДИТЯЧОМУ ФОЛЬКЛОРИ УКРАЇНЦІВ (КОЛИСКОВІ Й ЗАБАВЛЯНКИ)

У статті досліджено семантику глиняного посуду в колискових й забавлянках українців. Проаналізовано особливості застосування етнографічних назв глиняного посуду для моделювання різних життєвих ситуацій. Виявлено регіональні відмінності народної гончарної термінології й локальні прикметності фольклорних текстів.

Ключові слова: дитячий фольклор, колискові, забавлянки, горщик, миска.

Дослідники дитячого фольклору зараховують колискові й забавлянки до творів народної поезії, які виконуються дорослими для дітей. Відомий дослідник етнографії дитинства, фольклорист, професор Георгій Виноградов влучно означив ці твори словосполученням «*поезія нестування*» і не відносив їх цілком до дитячого фольклору [2].

Зацікавлення традиційним дитячим фольклором українців, пік його збирання й дослідження припадає на другу половину XIX – першу половину XX століття, коли суспільство все більше цікавилася як побутовою, так і духовною стороною життя свого народу. Серед відомих українських збирачів слід згадати, насамперед, Михайла Максимовича, Павла Чубинського, Івана Манжуру, Климентія Квітку, Філарета Колессу, Василя Верховинця. Досліджували дитячий фольклор Олексій Дей, Галина Довженок, Олександр Правдюк, Галина Барташевич, Володимир Бойко та ін. Чимало збірників фольклорних творів було видано під керівництвом Галини Сухобрус, Володимира Бойка, Йосипа Федаса та інших учених.

У традиційній культурі українців XIX – початку XX століття, як і в більш ранній час, кожну людину вже від народження супроводжувала народна творчість. Першими фольклорними творами у виконанні матері були колискові пісні й забавлянки. Ритмомелодика й особливий зміст співаного, творило підґрунтя для подальшого розвитку дитини. Саме вони, акумулюючи в собі сталий ряд традиційних для певної етнокультури образів, формували наївний світ дитячих уявлень про оточуючі речі, важливі для життєзабезпечення тієї чи іншої етнічної, соціальної чи професійної групи людей. Колискові пісні й забавлянки були фундаментом, на якому формувалися основи ментальності дорослої людини ще з раннього віку.

Використання різноманітних рефренів і приспівів мало сприяти засвоєнню дітьми певних стереотипів мислення, ситуативних дій і поступків у

різних життєвих ситуаціях. Часті повтори підсилювали дію сказаного, що допомагало також привернути чи відвернути вплив надприродних сил. Цим колискові пісні, на думку багатьох учених, споріднені із замовляннями [6, с. 37]. Таким чином, мати апелювала до свідомості дитини з вірою в магічну силу слова. Усе мовлене мало позитивно впливати на поведінку чи загалом майбутню долю дитини.

Нашим завданням є дослідити відображення побуту українського народу, зокрема використання різного глиняного посуду, у колискових і забавлянках. Гончарні вироби, окрім свого прямого призначення, через згадки їх назв у фольклорних творах, слугували символічним мірилом для пояснення речей довколишнього світу. Згадування в колискових піснях глиняних виробів було поширеним дидактичним прийомом усної народної творчості. Ці історичні свідчення й донині допомагають з'ясувати, в яких випадках, і для яких продуктів застосовувалася та чи інша посудина:

- «...*Бити kota по хвостуку,
Нех не лазит по **горщику***»
(с.Карабіївка на Поділлі) [5, с.234];

- «...*Я дам тобі молочка
І трошечки масличка,
І сметанки **горщечок**
За здоров'є діточок*

(с.Тернавщина Лубенського повіту Полтавської губернії) [5, с.284].

- «...*Тільки баба від колиски
Дід за ложку та й до **миски***

(с.Шкроботівка Великодедєркульського району Тернопільської області) [5, с. 299].

Як впливає з процитованих фрагментів колискових, саме в **горщиках**, залежно від їх розміру (об'єму), зберігали молоко, масло й сметану. В одній народній приказці мовиться: «*Єсть молоко, буде й горнятко*» [10, с.326]. Їх тримали, окрім льоху, в кімнаті під лавою або ж у сінях, де інколи міг нашкочити домашній кіт, для якого молочні продукти є улюбленою стравою. На подібних випадках фіксують увагу й народні загадки про горщик із сметаною: «*Сидить дід під лавою, замурзався сметаною*» (Полтавщина) [8, с.301]; «*Сидить котик під лавкою, замурзався сметанкою*» (Канівщина) [7, с.301]. Тим часом у фольклорі **миски** постають основною посудною формою, призначеною для споживання приготовлених страв [9, с.210-211], що є безпосереднім відображенням традиційної культури харчування українців.

Для годування дітей батьки намагалися підбирати посуд з барвистим декором, який би сприяв кращому розвитку дитини, загострював увагу та

спонукав її допитливість. Під час споживання їжі, дитина вивчала кольори, запам'ятовувала традиційні для етнічної групи посудні форми, отримувала перші уроки етнічного кольорознавства та долучалася до символічного осмислення орнаментальної символічної мови. Про використання не будь-якого, а саме мальованого горщика для годування дитини, мовиться в одній з колискових:

*«Ой ну, коту, люлесі,
Зварю тобі кулесі
В мальованім горщесі.
Буду тебе колихати,
Кулешиком годувати»* [5, с. 114].

Поява нового члена сім'ї була довгоочікуваною подією, до якої готувалися відповідально й задовго до народження дитини. Це викликало радість у всієї родини, оскільки в народній уяві пов'язувалося зі щастям, яке несло новонароджене дитя. У ньому задалегідь вбачали помічницю чи помічника, насамперед для батьків.

Традиційно, малу дитину годували з маленького горщика («горща», «горщечка», «горнятка») чи мисочки:

*«... Люлі, люлечику,
Звари, мамо, кулешику
В маленькому горщаті
Маленькому дитяті»*

(с.Ломака Полтавської області) [5, с.61].

За існуючим народним звичаєм, для новонародженого брали лише новий горщик, що символічно відображало початок нового життя у всіх його виявах:

*«Ой ну, люлі, да люлешу,
Наваримо да кулешу
У новенькому горщаті
Маленькому дитяті»*

(с.Красилівка Борознянського повіту Чернігівської губернії) [5, с.114].

Новий горщик, на відміну від старого, який був у вжитку, уявлявся ритуально «чистим», не опоганим дотиком до різних страв чи участю в «гріховних» справах. У ньому повністю зберігалася магічна сила, яка переходила йому від гончаря й священного вогню [9, с.313]. В одній народній приказці стверджуться: «Чим горщик накопів, тим буде смердіти» (Умань) [8, с.116], що підтверджує вищесказане. Для порівняння, згадаю й народні уявлення інших країн з прадавньою культурою, зокрема Індії, де було поширене вірування, що стан гончаря в момент акту творення визначає фізичні й магічні

властивості виготовленого ним посуду. Тому вимагалось, щоб його руки при цьому були ритуально «чистими» [3, с. 8]. «Як чортзна-що не чіпати, то і посуду не запаскудить», – стверджуються і в одній українській народній приказці [11, с. 336].

У творах дитячого фольклору, як правило, подається назва посуду у зменшувально-пестливій формі («горциаті», «горщечок», «горнятка», «горночок», «мисочки» тощо). Таким чином, маємо приклад того, як у фольклорній творчості навіть через зменшувальні форми назв глиняного посуду намагалися адекватно враховувати середовище побутування фольклору чи аудиторію, на яку вони були спрямовані. Подібне вже не трапляється в «дорослому» фольклорі, де переважають «дорослі» назви посуду («горщик», «миска»).

Щоб якось втішити чи розважити, дорослі, зокрема мама забавляла дитину. Одним із різновидів забавлянок були потішки, своєрідні невеличкі віршики, які, в поєднанні з рухами, сприяли фізичному й розумовому розвитку дитини. Значного поширення серед східнослов'янських народів набула потішка «Сорока ворона». Забавляння у цій грі проводилося, за допомогою рук дитини. Мати торкалася своїми пальцями до долоньки дитини й промовляла:

«Сорока, ворона

Дітям кашку варила,

На припічку студила»

Потім, беручи за кожний пальчик по черзі, розповідала:

*«Тому дала **в мисочку**,*

*Тому **в горщичок**,*

*Тому **в черепочок**,*

Тому нічого не дала,

Тому головку скрутила»

Нарешті, тріпочучи його ручкою, вигукувала:

«Шуй! У гай, гай собі полетіла!» [5, с. 355].

Згадування в цій забавлянці різних ємностей для харчування, розширювало загальний світогляд дитини про речі домашнього вжитку. Подібні фольклорні твори також давали змогу засвоювати звичаєво-значеннєву систему градації посуду від його основного побутового призначення до вимушеного застосування, до чого спонукають надзвичайні (екстремальні) обставини. Тому «**мисочка**», яка була основною посудиною для споживання страв, зазначена першою з-поміж перелічених глиняних виробів. Її сорока дала найбільш улюбленій дитині. Іншій дала кашку «**в горщичок**», що символічно означало пониження родинного статусу дитини. Горщик призначений для приготування страв, а не для їх споживання в домашніх умовах, тому ілі з нього лише у виняткових випадках. Пропонування каші в горщику, а не в

мисці означало певну зневагу до людини (у даному випадку до дитини) або ж було покарою за погану поведінку. Годування ж із черепочків, за народними уявленнями, було вкрай образливим і означало крайню бідність чи зневагу. На Галичині, навіть побутувала приказка: «*Ліпше старий горнець, як новий черепок*» [10, с. 347].

У подібній забавлянці «*Варила мамочка кашичку, варила*», яскраво виявлена регіональна прикмета. Записано її в с. Нижній Мирошів на сході Словаччини, на межі з Україною. Сусідство держав, не могло не вплинути на традиційну культуру близьких до пограниччя регіонів як українців, так і словаків. Тому й не дивно зустріти на словацьких землях дуже схожі до наших чи загалом наші, українські, але діалектно трансформовані фольклорні тексти. У даному варіанті кашу варить уже мама й подає її в **горнятку, мисочці й кайстронику**. *Кайстролик* – є характерним найменуванням глиняної «*каструлі*» у південних лемків [13]. Також зазначається причина, чому мама не дала каші п'ятій дитині – «*бо не приніс сала*». З цього випливає, що й іншим своїм дітям, вона розділяла кашу, зважаючи на виконану ними роботу. Відповідно до цього, мати насипала кашу в посудини, які мають різну місткість, що й визначало, хто працював більше й краще всіх:

«Варила мамочка кашичку, варила.

Єдному дала до горнятка,

Другому до мисочки,

Третьому до кайстролика,

Четвертому дала до ложки,

А п'ятому не дала,

Бо не приніс сала»

На слова: «*Єдному дала до горнятка...*» – *перебирають пальці один за одним аж до п'ятого, починаючи від мізинчика. Дитина цьому радіє і подає ще й другу руку. Забавка повторюється спочатку*» [5, с. 355].

У забавлянках про годування дитини, записаних на теренах України, зазначається, що кашу варить «*сорока*» або «*ворона*», натомість у словацьких текстах, цю роль виконувала «*мамочка*», «*бабочка*» чи «*мишичка*», й рідко – «*ворона*» [5, с.347-357].

Багатство українського дитячого фольклору дає змогу глибше й всебічно пізнавати психологію, менталітет і побут нашого народу. Всі пісеньки, забавлянки, утішки складаються з певних словесних формул, які, подібно до замовлянь, несли значне смислове навантаження, впливаючи на психіку, свідомість і підсвідомість дитини. За віднайденими творами дитячого фольклору, які розкривають побутові аспекти повсякденного життя народу, зокрема використання глиняного посуду в культурі харчування, можна од-

нозначно стверджувати, що «горщик» і «миска» були найбільш поширеним посудом української селянської родини XVIII–XIX століть. Саме тому вони й постають провідними мотивами, за допомогою яких моделюються повчальні життєві ситуації в багатьох колискових і забавлянках. Наприклад, у середовищі українців Східної Словаччини (село Нижні Репаші):

«Варила мишичка кашичку,

Варила та й поїла.

Та йшла през лавочку –

Згубила мисочку.

Йшла през поточок –

Згубила горночок.

Йшла, йшла, йшла аж ту» [5, с. 356].

Забавлянки привчали дитину до праці, показували, як погано бути ледарем, і які переваги в того, хто наполегливо трудиться, бо як стверджує приказка: *«Хто не робить, той не їсть»* [12, с.107]. Звичайно, що цю інформацію мала дитина не завжди усвідомлює, а засвоює передовсім на підсвідомому рівні. Все дитинство проходить в іграх і забавах, в основу яких покладено не лише розваги, але й повчальні уроки (виховується працелюбність, вихованість, увічливість). Через багаторазове повторення (співання) апробованих тисячолітнім досвідом простих і зрозумілих дитині образів, у які ненав'язливо впліталися й назви глиняних виробів, які допомагали адекватно моделювати різні життєві ситуації, поступово закладалися підвалини етнічних стереотипів поведінки, національного характеру, світогляду кожного наступного покоління українців. Цьому допомагало й використання діалектної гончарної лексики, притаманної окремим етнографічним групам населення. Адже для кожного регіону України були характерні свої локальні назви виробів. У кожному гончарному осередку, впродовж багатьох століть, напрацьовувалися певні традиційні форми й декор гончарних виробів, *«які виготовлялися гончарями і якими задовольнялися потреби місцевого населення в місткостях для приготування і споживання страв, зберігання продуктів, виконання господарських робіт, забезпечення нормальних умов життєдіяльності, відправлення релігійних культів»* [9, с. 204]. Деякі види посуду набули значно більшого ареалу поширення, не обмеженого одним лише регіоном, а тому інколи уподібнюються за формою, але різняться лексикою чи оздобою. Наприклад, у Лівобережній Україні широко побутував такий виріб, як *«тиква»*. Його використовували для тримання води, міцних напоїв чи олії, інколи – молока [9, с. 214]. При цьому у Західній Україні такий посуд зветься *«дзбан»* чи *«збан»*, і саме про нього мовиться в одній із забавлянок:

*«У дзбаночку молочко...
Ох то штука ловка!
Як його покуштувати?
Не влізе головка...
Наша кицька дуже мудра,
Способу добрала –
У дзбаночок цей вузенький
Хвостика вмочала...
Киця **кухлик** не звалила,
Зробила обачно.
Тепер хвостик витягає,
Облизує смачно!
Ня-а-а-в!»* [1, с.62; 4, с.19].

Даний фольклорний текст є підтвердженням функціонального використання дзбанка в побуті (для зберігання молока). Тим часом слова *«у дзбаночок цей вузенький»* акцентують увагу на специфічній формі верхньої частини цієї посудини – завуженій горловині.

Щодо мисок, то окрім побутового й ритуального призначення, вони виконували ще й важливу естетичну функцію: слугували окрасою хати. Миски виділялися різноманітним декором, формами й розмірами. Зазвичай, у хаті відводили спеціальне місце для зберігання посуду, зокрема для столового посуду вішали збоку від входних дверей спеціальну дерев'яну полицку, яку називали *«мисником»*. У середині ХІХ століття інформатори Російського географічного товариства, описуючи народний побут мешканців Кобеляцького повіту Полтавської губернії, звертали увагу на те, що в селян на **миснику** *«...стоять горщики глиняні й чавунні, миски і різний посуд, необхідний для приготування в ньому їжі»* [див.: 9, с.241]. Деякі із забавлянок слугують підтвердженням використання таких мисників у побуті. Щоправда, у окремих із них змінено первинне призначення мисника, а саме – замість мисок і горщиків на ньому лежить шматок сала. Ймовірно, мисник був своєрідним місцем-схованкою якихось невеликих речей дорослих від дітей:

*«Миша, миша, де була?
– В бога, в бога.
– Що робила?
– Сукно ткала.
– Що заткала?
– Кусок сала.*

- Де положила?
- **На мисничку.**
- Куди впало?
- В помийничку» [5, с. 329].

Отже, колискові й забавлянки склали основу розвитку дитини в перші роки життя й були важливою фольклорною частиною етнографії дитинства. Народна мораль, психологія й побут народу глибоко вкорінилися в ці невеликі твори дитячого фольклору, які виконували дидактичну, розважальну, медитаційну й загальнорозвиваючу функції.

Проведене дослідження наочно виявляє в цих фольклорних жанрах гончарний код, за допомогою якого діти отримували перші відомості про глиняний посуд (його форму, декор і побутове призначення). На лексичному рівні виявляються й регіональні відмінності не лише гончарства, але й загалом традиційної культури українців ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верховинець В. М. Весняночка. Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів. Видання третє, випуск перший. – Київ: Музична Україна, 1969. – 124 с.
2. Виноградов Г. Дитячий фольклор та поезія пестування. – Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України. – Ф.8. – Од. зб. 83, 84.
3. Джиотиндра Джайн, Аарти Аггарвала. Шильпакара: Живые традиции индийских ремесел. – Нью-Дели: Мехта офсет войркс, Нарайна Индустриал Ария фез II, 1987. – 95 с.
4. Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Композиція Петра Черемського. Укладачі: Віктор Семеренський, Петро Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с., кол. іл.61.
5. Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки / Упорядкування, примітки Галини Довженок. – К.: Наукова думка, 1984. – 472 с.
6. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри). – К.: Наукова думка, 1981. – 172 с.
7. Загадки. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 511 с.
8. [Номис М.]. Українські приказки, прислів'я і таке інше (Збірники О. В. Марковича і других): Спорудив М. Номис. – СПб.: В друкарнях Тиблена і комп. І. Куліша, 1864. – 304, ХVІІ с.
9. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
10. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наукова думка, 1989. – 477, (2) с.

11. Українські прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Держлітвидав, 1963. – 791 с.

12. Українські прислів'я та приказки / Упорядкування С.В.Мишанича та М. М. Пазяка; передмова М. М. Пазяка. – К.: Дніпро, 1984. – 392 с.

13. Шелемех В. П. Лексико-семантична група назв посуду для приготування їжі в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя // <http://book.net/index.php?p=chapter&bid=1433&chapter=1>

Стаття надійшла до редакційної колегії 27.11.13

Пошивайло М. А., асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

Гончарный код в детском фольклоре украинцев (колыбельные и забавлянки)

В статье исследовано семантику глиняной посуды в колыбельных и забавлянках украинцев. Проанализированы особенности применения этнографических названий глиняной посуды для моделирования различных жизненных ситуаций. Выявлены региональные различия народной гончарной терминологии и локальные приметы фольклорных текстов.

Ключевые слова: *детский фольклор, колыбельные, забавлянки, горшок, миска.*

Poshyvailo M.A., Post-Graduate Student
Institute of Philology at Taras Shevchenko Kyiv National University

Pottery code in the children's folklore of Ukrainians (lullabies and zabavlyanky)

The article reviews the semantics of pottery in the lullabies and zabavlyanky of Ukrainians. The author analyses specifics of the use of ethnographic terms of pottery in reconstructing various everyday life situations. As a result the regional differences in folk pottery terminology and local peculiarities of the folkloric texts.

Key words: *children's folklore, lullabies, zabavlyanky, pot, bowl.*